

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дмитро Гордієнко

Рецензія

Газін В. В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. / Наук. ред. проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2019. 372 с.

DOI: 10.5281/zenodo.4018477

© Д. Гордієнко, 2020. CC BY 4.0

Питання чи пак дилема «Україна між Сходом і Заходом» чи «Україна між Москвою та Європою» вже віддавна вийшло зі сфери кабінетної науки, набувши вагомого політичного значення. Зазначене питання чи не вперше гостро постало, коли Б. Хмельницький у силу різних обставин у боротьбі з Річчю Посполитою змушений був спертися на військовий союз з Москвою, перейшовши під протекторат московського царя. У перспективі цей акт виявився трагічним для України, на дальші понад три століття кардинально змінивши цивілізаційний вектор розвитку країни.

Безумовно, ні сам Гетьман, ні старшина не могли передбачити таких негативних наслідків. Цілком очевидно, що на перших порах Україна не виглядала молодшим чи слабшим партнером. Лише з часом скріплена союзом з Україною Москва здобула перевагу й могутність та вийшла на провідні мілітарні позиції у східноєвропейській політиці. Для України ж точкою неповернення на дальші три століття став Андрусівський договір між Річчю Посполитою та Москвою. Висвітленню подій цього періоду (1654–1667 рр.) й присвячена монографія Володимира Газіна «Між Москвою та Варшавою». Безпосереднім предметом дослідження є «українське питання» в роки російсько-польської війни зазначеного часу, що вирішується через дослідження 1) польсько-московських, 2) польсько-українських та 3) московсько-українських відносин.

Виклад матеріалу здійснюється за хронологічним принципом, відтак перший розділ В. Газін присвячує розкриттю виникнення «українського питання» у польсько-московських відносинах напередодні та на початковому етапі війни 1654–1667 рр. Фактично автор виводить виникнення «українського питання» з Переяславської ради 1654 р., як одного з наслідків Козацької революції (с. 42), попри те, що на той час уже була певна промосковська традиція у козацькому середовищі, активізована в роки повстань 1620–30-х рр.

Для польського уряду з 1654 р. «українське питання» зводилось до завдання повернення втрачених територій до складу Речі Посполитої, у підходах до вирішення якого автор виділяє «партію миру» та «партію війни». Остання складалася з представників тих, хто втратив свої маєності в результаті Козацької революції. Перед Варшавою у дипломатичній площині стояло важливе завдання – унеможливити зближення України з Москвою, з якою станом на 1654 р. діяв хиткий «вічний» мир, укладений за Полянівським договором 1634 р.

На середину XVII ст. автор відзначає послаблення в міжнародній політиці ролі конфесійного чинника та посилення національного (с. 40). Однак, у Східній Європі конфесійна приналежність, як мінімум до початку XVIII ст., залишалася ключовим чинником самоідентифікації. Автор сам наводить тому багато прикладів. Так, В. Газін зазначає, що пограбування римо-католицьких костелів у Великому князівстві Литовському під час кампанії 1655 р. «освячувалося вищим керівництвом московської церкви, яке було категорично проти будь-яких переговорів з католиками та поступок відносно їх» (с. 71), водночас цар постійно намагався представляти себе як захисника православ'я. І надалі у ході укладення Віленського та Андрусівського перемир'я питання захисту православного населення й православної віри неодмінно виносилось на порядок денний і було одним з ключових для Москви у переговорному процесі. Власне одним з головних досягнень Москви у Вільно 1656 р. дослідник називає шанс на формування територіальної основи для утворення слов'янської православної імперії, чому підпорядковувалося й вирішення «українського питання» (с. 126). Відповідно, під час переговорів в Андрусові Москва прагнула залишити за собою Київ як центр православ'я, «що було вкрай важливо для Москви в сенсі реалізації ідеї III Риму» (с. 298).

Тому побоювання Варшави щодо зближення України й Москви мали реальні підстави. З іншого боку, ослаблена у ході Козацької революції Річ Посполита не могла сама протистояти московській потузі, відтак прагнула залучитися підтримкою Кримського ханату та українського козацтва, щоби спільними силами «назавжди «зачинити» Московію на периферії Європи, виключивши її з боротьби за вплив у регіоні» (с. 44).

Мотиви Москви у західній експансії В. Газін вбачає у сфері економічній, з чим важко погодитися. Доктрина III Риму, яка активно культивувалася на Москві, підпорядковувала економічні завдання політичним. З середини XV ст. ідея «збирання руських земель» стала панівною у зовнішній політиці Москви, яка з падінням Константинополя 1453 р. уявляла себе «єдиним православним царством», що особливої актуальності досягло в правління патріарха Никона та царя Алексія Михайловича. Відтак, попри тезу про економічну домінанту, автор зазначає, що саме в той час починає культивуватися думка про слов'янську єдність навколо Москви, а також московська церква починає виявляти «зростаючий інтерес до православних єдиновірців у Польщі та Османській імперії» (с. 48). Таким чином, дослідник приходиться до цілком логічного висновку, що «з початку 50-х рр. XVII ст. для Московської держави складаються сприятливі умови для того, щоб заявити претензії на першість в регіоні Східної Європи. У цьому сенсі окреслилися кілька пріоритетних напрямів її воєнно-політичних планів: ослабити й усунути головного конкурента в регіоні – Річ Посполиту; повернути втрачені на початку століття території (Смоленщину) та здобути вихід до Балтійського моря; поступово включити у сферу своїх політичних впливів з наступною інкорпорацією руські землі (Україна, Білорусь). Останнє розглядалося як перший крок до формування слов'янської православної імперії з центром в Москві» (с. 49). З іншого боку, як наголошує В. Газін, Чигирин не був пасивним гравцем у московсько-польських відносинах, він використовував найрізноманітніші можливості в зовнішній політиці для досягнення своєї стратегічної мети – «утвердження незалежної та соборної Української держави» (с. 50).

Хронологічно поворот московської політики щодо Польщі від миру до війни автор відносить до березня 1653 р., що було санкціоновано царем у червні того ж року (с. 54). Відтак 11 жовтня 1653 р., як відомо, Москва оголосила війну Речі Посполитій. З того часу на наступні 30 років «українське питання» стало найголовнішим у регіоні Східної Європи.

Автор обґрунтовано й переконливо показує, що Москва в українсько-польському конфлікті від початку мала власний інтерес. Очевидно, це добре усвідомлював і Б. Хмельницький, а тому й діяв на випередження, що уможливило Україні постати об'єктом, а не суб'єктом зовнішньої політики Москви. Це питання потребує дальшого вивчення, і висловлені В. Газіним думки дають вагомий підґрунтя для нових досліджень. Безумовно, самостійна політика українського Гетьмана не влаштувала московського царя, і вже в 1655 р. визріли чіткі розбіжності в цілях України та Москви. Остання, розуміючи самостійність політики Чигирин, очевидно, і вдалася до демонстративного нівелювання інтересів України, що вперше було чітко заманіфестовано у Віленському перемир'ї 1656 р., дослідженню й аналізу якого присвячено другий розділ монографії.

Попри те, що шлях до польсько-московського порозуміння лежав через Україну, Варшава не наважилась спертись у переговорному процесі з Московією на Україну. Вона й далі прагнула зберегти щодо українських земель status quo першої половини XVII ст., а тому все, на що спромігся королівський уряд, – це спроба поладження українського питання через надання поступок козацтву як лицарському стану, але й тут справа далі звичайних декларацій не йшла. Відтак, «для Чигирин компроміс у вигляді відмови від планів звільнення всіх українських земель з-під польського панування... був неприйнятним» (с. 83). Як показує В. Газін, з польського боку найбільш поступливою щодо перемовин була литовська шляхта, яка навіть погоджувалась визнати владу царя за умови повернення до складу Велико-го князівства Литовського втрачених за Люблінською унією земель. Йшлося про українські регіони: Київщину, Поділля та Волинь.

Автор досить детально розбирає, з яких позицій підходили сторони до переговорного процесу у Вільні. Впадає у вічі значна варіативність польської візії замирення з Московією, аж до пропозиції обрання на польський престол московського царя чи царевича, водночас щодо «українського питання» поляки надавали досить вузький коридор можливостей. Натомість для Москви Україна «відіграла роль як козира, так і створювала чималі проблеми». При цьому Україна розглядалась не як суверенна держава, а як спірна територія, щодо якої Москва ладна була йти на певні поступки полякам, як і поляки Москві, наприклад, згодні були відати Смоленщину та Сіверщину разом з Черніговом (щодо якого навіть не мали повноважень від короля), аби лише повернути решту України до складу Речі Посполитої. Водночас, поляки шукали порозуміння з Б. Хмельницьким, який різко не сприймав ідею замирення з поляками, попри те, що між Чигирином і Московією виникли територіальні суперечності в південній Білорусі, на Волині та в західній Україні.

Таким чином, як відмічає В. Газін, саме у Вільно з'явилась тенденція, «коли за неможливості домовитися про цілісну передачу українських земель одній із сторін, з'являється варіант, що передбачає їх поділ» (с. 107). Зокрема, на той час поляки погоджувались поступитись Черніговом, Стародубом та Новгородом-Сіверським. Іншою новацією, яку окреслює автор, «була пропозиція щодо можливого царського посередництва в справі примирення польського уряду з керівництвом козацької України» (с. 107). Подвійну гру щодо козацької України демонструвала московська позиція. З одного боку, декларувалося, що цар не поступиться Військом Запорозьким, а з другого, заявлялося, що козацька Україна становить небезпеку для Москви і Варшави водночас, а тому її нейтралізація є вигідною для обох держав. «Ця теза, – наголошує В. Газін, – цілком суперечила філософії Переяславсько-Московського договору 1654 р., водночас ставала провідною ідеєю тривалих польсько-московських торгів навколо України, які врешті завершилися в 1667 р.» (с. 108). Таким чином, уже з 1656 р. автор виводить формування у поль-

сько-московських відносинах спільного негативного ставлення до України, що й виявилось в недопущенні української делегації до перемовин. «При цьому як польсько-литовська, так московська сторона виявили повну незацікавленість у їхній присутності в переговорному шатрі» (с. 111). У результаті «українське питання» зависло й було відкладено до обрання царя на польський престол. Як відомо, укладення Віленського перемир'я розлютило українського Гетьмана, який з того часу активно шукав іншої протекції, актуалізувавши відносини зокрема з Османською імперією. Безпосереднім же наслідком стала участь України в Раднотській антипольській коаліції та участь корпусу А. Ждановича в поході на Польщу з окупацією Кракова та Варшави.

Попри складне становище Польщі в результаті успішних дій Раднотської коаліції, В. Газін детально показує, як намагалися використати нову ситуацію на свою користь і Варшава, і Москва у досягненні реалізації Віленських домовленостей. Варшава прагнула нівелювати зобов'язання скликати сейм для обрання московського царя на польський престол, натомість Москва намагалась використати складне становище Речі Посполитої для найшвидшого обрання царя на польський престол. За таких обставин Варшава ставала поступливішою в «українському питанні», що уможливило в перспективі укладення Гадяцької угоди, чому присвячено третій розділ монографії.

Смерть Б. Хмельницького 6 серпня 1657 р. стала переломним моментом у ході Козацької революції середини XVII ст. Ця подія різко активізувала й українську політику Москви та Варшави. Перша прагнула переглянути договір 1654 р. у напрямку посилення московського впливу в Україні, натомість друга погоджувалась піти на поступки Чигирину задля розірвання українсько-московського союзу, що, врешті, й визначило різку переорієнтацію гетьманського уряду на Варшаву, особливо, коли стало зрозуміло, що в Москві від самого початку «було поставлено під сумнів легітимність наступників Богдана Хмельницького як його сина Юрія, так і Івана Виговського» (с. 144).

З метою посилення позицій царя московські агенти в Україні активно запустили «зубожілий проект», декларуючи захист посполитих проти старшини, тим самим вносячи розкол в українське суспільство за соціальною ознакою. З перших місяців правління І. Виговського Москва доклала зусиль для обмеження влади Гетьмана, «таким чином козацька Україна мала бути перетворена не просто в країну обмеженого суверенітету, а в звичайну провінцію Москви – імперську країну» (с. 156). Таким чином, примирення з Польщею було привабливою альтернативою для гетьмана І. Виговського, тим більше, що проект «русської унії», «Князівства Руського» на правах, подібних до Великого князівства Литовського, був ініційований польською стороною. Загалом автор дивиться на факт підписання Гадяцького трактату 16 вересня 1658 р. як на логічний наслідок політики Варшави, Чигирини і Москви. Фактично й московсько-українська війна 1658–59 рр. була логічним наслідком розвитку української політики Москви.

Значним кроком назад для України стало підписання Переяславських статей 1659 р. новообраним Гетьманом Ю. Хмельницьким. В. Газін пояснює таку здачу позицій «незрілістю української національної еліти», хоча перед тим яскраво змальовує пастку, в яку потрапив у Переяславі український гетьман. Такому висновку суперечить теза автора про наявність у середовищі козацької старшини представників державницької ідеї, які виробили текст «українсько-московської угоди, який московській стороні надало посольство, очолюване Петром Дорошенком, і який був відхилений царськими урядовцями» (с. 202). Лише грубе нехтування нормами міжнародного права дало можливість московитам заманити в пастку гетьмана Ю. Хмельницького і під тиском грубої мілітарної сили змусити погодитись на московський варіант нових договірних статей.

Водночас автор переконливо показує, що усунення І. Виговського від влади після блискучої перемоги під Конотопом, як і нівеляція наслідків самої перемоги, були наслідком недалекоглядної політики Польщі щодо України, а не якихось помилок чи прорахунків гетьмана І. Виговського. Для Польщі в питанні порозуміння з Україною «час Гадяча виявився упущеним». У ході польсько-московського протистояння мілітарна сила України була підірвана, що відкривало шлях до Андрусова, чому й присвячено останній, четвертий розділ монографії.

Саме в цей період, безпосередньо по Чуднівській кампанії, згідно з дослідженням В. Газіна, уперше схилила українська сторона, точніше лівобережна старшина на чолі з полковниками Я. Сомком та В. Золотаренком, позиція якої, спрямована на підтримку Москви, виявилася визначальною в московсько-польському протистоянні. У цей же час вперше московський дипломат Ордін-Нащокін висловив ідею поділу України, приводом для чого була «нестійка» позиція козаків. Таким чином, у 1662 р. офіційно в інструкції московським послам на польсько-московські перемовини була зазначена пропозиція установити міждержавний кордон по Дніпру. При цьому, «щоб переконати поляків, пропонувалося звернути увагу на небезпеку з боку Криму», який змінює свою українську політику від союзної підтримки до пропозиції протекторату. Таким чином, уже гетьман П. Тетеря був змушений провадити політику, спрямовану «на незалежнення гетьманського уряду як від Варшави, так і від Москви та Криму» (с. 238). Це питання гостро постало в умовах, коли в польсько-московських перемовинах 1663 р. Україна навіть не згадувалась. Як наголошує В. Газін, «для московської влади питання долі України було вирішене. Її поділ розглядався як один з ключових аргументів для досягнення порозуміння з поляками. Залишалось лише питання, якою саме частиною українських земель Москва змушена буде поступитися заради укладення вічного миру» (с. 244), і лише позиція поляків, що не бажали йти на жодні територіальні поступки, відтермінувала поділ України на Лівобережну та Правобережну.

Як слушно наголошує В. Газін, згода московського царя на обрання окремого лівобережного гетьмана в 1663 р. вела «до розколу козацької України та оформлення на Лівобережжі окремого державного утворення під жорстким контролем царського уряду» (с. 248). Виконавцем цього плану став «царський доброхот» І. Брюховецький, якого В. Горобець, як відомо, означив «гетьманом руїни». Новий гетьман став маріонеткою в руках царя, за наказом якого, як показує В. Газін, а не з власної волі, засудив і стратив своїх суперників Я. Сомка та В. Золотаренка. Відтепер «питання відновлення єдності козацької України стало цілком залежати від відносин між Москвою та Варшавою» (с. 250). «Складалась ситуація, коли розколота на дві частини козацька Україна дедалі більше перетворювалась в об'єкт політики більш сильних держав, що вели запеклу боротьбу за першість у регіоні» (с. 268).

Польща здійснила останню військову спробу повернути Україну, однак кампанія 1663–64 рр. стала переломною в польсько-московському протистоянні, переможцем з якого вийшла Москва. З відходом польсько-української армії з Лівобережжя доля України була вирішена. На той час вагомими факторами польсько-московського порозуміння були Кримський ханат, що почав активно провадити самостійну політику щодо України, та повністю промосковський лівобережний гетьман І. Брюховецький, який на той час настільки зманкуртував, що 1665 р. підписав у Москві «Московські статті», які значно посилювали позиції Кремля в Лівобережній Україні. Окрім того, як слушно зазначає автор, зближенню Москви та Польщі сприяло обрання на Правобережжі гетьманом П. Дорошенка, що відстоював позицію повної політичної незалежності України в її історичних межах і намагався втручатися в хід Андрусівських перемовин, що не

влаштовувало ні Москву, ні Варшаву. Все це й підштовхнуло ворожі сторони до підписання Андрусівського договору 30 січня 1667 р. Таким чином, «розв'язання тривалого московсько-польського протистояння завдало катастрофічного удару справі утвердження української державності й врешті визначило передумови поразки Української національної революції XVII ст.» (с. 322).

Козацька революція середини XVII ст. кардинально змінила розстановку сил у регіоні Східної Європи. Вихідною точкою для В. Газіна є Вестфальська система безпеки в Європі (1648 р.). Однак, ця теза є досить дискусійною, позаяк Вестфальська система флангових держав стосувалась системи безпеки в Центральній та Західній Європі. Ситуація у Східній Європі радше визначалась Люблінською унією 1569 р., після якої паритет сил визначався трьома більш-менш рівними за мілітарною потугою державами: Річчю Посполитою, Московським царством та Кримським ханатом. Відтак, «результат боротьби за домінування в регіоні ЦСЄ безпосередньо залежав від того, хто контролює Україну» (с. 317).

У перше попереяславське десятиліття формувалась українська та загалом імперська політика Москви. Її квінтесенцію В. Газін виразив словами російського дослідника Б. Флорі: «Ні плани активної політики на півдні, ні плани з'єднання воєдино багатьох православних народів не можна було б здійснити, якщо б Росія не мала жодних володінь в Україні» (с. 278). Навіть погоджуючись уступити Польщі володіння українським Правобережжям під час перемовин 1664 р., Москва виходила з розрахунку, «що в майбутніх імперських межах українські землі все одно опиняться під владою Москви» (с. 279).

Цілком очевидно, Б. Хмельницький та його наступники на гетьманському уряді добре усвідомлювали, що утворення Української держави порушувало баланс сил у регіоні, тому й намагалися балансувати між трьома основними політичними гравцями, провадили політку, яку Т. Чухліб окреслив концепцією «полівасалітету». Погляд на події з точки зору міжнародної політики в регіоні історично реабілітує українських гетьманів, які в надскладних умовах спромоглися ствердити ідею української державності, яка, хай в урізаних формах, проіснувала понад століття. Тим самим був закладений фундамент «козацького міту» для формування національної ідентичності у творчості насамперед Тараса Шевченка, а в новітній час і відродження України як незалежної держави.

На жаль, деякі одруки та дрібний шрифт знижують загальне враження від книги. Неприйнятним, з точки зору сучасного історичного джерелознавства, є поділ джерел за категорією «опублікованих» та «неопублікованих» (с. 28 та наст.). При цьому сам автор окремо виділяє наративні джерела, до яких відносить щоденники та мемуари сучасників досліджуваних подій, хроніки та козацькі літописи (с. 35–39). Так само у списку літератури варто зазначати не лише номери фондів і справ, а й наводити назви справ, що збільшує інформативний потенціал списку джерел та літератури.

Дискусійним і не завжди послідовним є вживання популярного у польській традиції терміна «Центрально-Східна Європа», до якої з контексту належать Україна, і навіть Московія, у той час як паралельно вживається цілком прийнятне окреслення терену, як Східна Європа. Натомість мушу відзначити послідовне вживання «Україна» та «козацька Україна», що цілком відповідає європейській історіографічній традиції, на противагу національно знебарвленим «Гетьманщина» чи навіть «Український Гетьманат».

Та, попри все, монографія В. Газіна збагатила українську історіографію ґрунтовним і цінним дослідженням, що відкриває нові перспективи для досліджень Козацької революції середини XVII ст. та історії Східної Європи ранньомодерного часу загалом.

Дата подання: 16 липня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Рецензія : Газін В. В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. / Наук. ред. проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2019. 372 с. Сіверянський літопис. 2020. №4. С. 179–185. DOI: 10.5281/zenodo.4018477.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2020). Retsenziia : Hazin V. V. Mizh Moskvoiu ta Varshavoiu. «Ukrainske pytannia» u 1654–1667 rr. / Nauk. red. prof. V. S. Steankov. Kamianets-Podilskyi: TOV Drukarnia «Ruta», 2019. 372 s. [Recension : Hazin, V. V. (2019). Between Moscow and Warsaw. «Ukrainian question» in 1654–1667 rr. Kamianets-Podilskyi, Ukraine: TOV Drukarnia «Ruta»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 179–185. DOI: 10.5281/zenodo.4018477.

